

SÁNDOR IVÁN

A korszakok változó értelmezési keretei

Az egyik legmaradandóbb esszéfüzérében, a *Vásárhelyi séták*ban azt írta Németh László, hogy „A történetírást civilizációnkban a módszer szigorodása, s a láthatár szélesedése vitte tovább”. De nemcsak a történetírássra, a többi diszciplínára és a művészetekre is érvényesnek tekintette ezt. Felismerését nem cáfolta a közben eltelt, az élet körülményeit és a körülményeket vizsgáló nézőpontokat egyaránt megváltoztató fél évszázad. Ezért órá hivatkozunk, amikor felteesszük a kérdést: vajon milyen megközelítéseket, értelmezési alternatívákat hívnak ki ma a „szigorodó módszerek”, milyen újabb és újabb kapcsolódások-tapasztalatok figyelembevételét teszi kötelességünkké a látóhatár szélesedése?

Vekerdi László elemzéseiből megtanulhattuk, hogy a tudományok vizsgálatára évszázadokon át miképpen hatottak a külső körülmények, miképpen került a továbbiakban előtérbe az, hogy a felismerések mögött a változások szerkezetét, később pedig a változásokat összefogó gondolati struktúrákat is kidolgozzák. Talán nem tévedek nagyot, ha úgy látom, hogy az ilyen tudománytörténeti kategóriáknak az összegezésé-ként jöhet létre az a rugalmas fogalmi időtér, amit egy-egy nagyobb korszak értelme-zési kereteinek nevezünk. Az értelmezési keretek változásai mögött persze magának az életnek, az Ember és Föld viszonyának több történelmi korszakon is átívelő változásai állnak. A kialakuló struktúrák azonban, azt hiszem, abban a tekintetben változatlanok, hogy három sávot mindig, minden változásban tartalmaznak. Az első azokat a régi sémákat foglalja magában, amelyek az elmúló korszakokhoz kötődnek, s a haláltól való félelem természetes ösztönétől hajtva próbálnak egy számukra már „túlvilágban” is életben maradni. A második sáv a korábbi korszakokban született felismerések, nézőpontok, hívószavak közül azoké, amelyek az újabb körülmények között is érvényesek, használhatóak. A harmadik sáv a hiánysáv. Ez vár betöltésre, illetőleg töltődik fel majd olyan felismerésekkel, tudásokkal, fogalmakkal és megnevezésekkel, amelyek a korábbiakban ismeretlenek, sőt elképzelhetetlenek voltak.

De ismerjük be, hogy semmire sem megyünk egy ilyen struktúrával, ha két kérdést nem tisztázunk. Az egyik az, hogy valóban beszélhetünk-e ma az emberi szellem, a tudomány-, kultúra- és művészetfelfogások tekintetében nem egy, hanem több korszakot is felölelő változásokról, s ha igen, akkor a változások miben állnak. A másik az, hogy közelíthetünk-e a diszciplínákra érvényes módszerekkel egy írói életmű ész-szében, vagyis a legszemélyesebb műfajban kiérlelt tudomány-, kultúra- és művészet-felfogáshoz, s ha nem, akkor hogyan kerülhetjük el a zsákutcát.

Nézzük rendkívül vázlatosan az első kérdést. Jól tudjuk, hogy nem csak a századközépi, hanem a tizenhetedik századdal megjelenő újkori ember kérdésfeltevései és felismerései helyére teljesen újak nyomultak. Semmi meglepőt nem szabad találunk abban sem, hogy mindahhoz, ami Németh László életművéből érvényesen jelen van a századvég teljesen megváltozott körülményei között, szellemi átjárókat kell építenünk, amiként ő épített ilyeneket a maga korából, a Kemény Zsigmond jelentkezésétől Ady jelentkezéséig terjedő korszak teljesítményeihez. Nem feledhetjük el, hogy már hatvan esztendő múlt el azóta, hogy Németh László a minőség eszméjét mint a görög

kultúrára jellemző megértés fényét összekapcsolta az igazságos elosztás elvével, és az összekapcsolásnak a társadalomban való realizálását egy új értelmiségre bízta. Harminc esztendeje is elmúlt annak, hogy leírta: a vagyon tekintélyének varázsereje megszűnt és a politikai karrierék elveszítették tekintélyüket; „az emberbőrbe kötött remekművek kora következik”. De vajon egy személyes nézőpont és törekvés állt-e csak mindezek mögött? Korántsem. A század első és második harmadában az egész szellemi világot átjáró válságtudat ellenére is útkeresésektől volt gazdag az értelem univerzuma. Érvényesek voltak, ha magabiztosságukban meg is gyengültek azok a felfogások, amelyek azt vallották, hogy a világ, a história nyomorúságai, a társadalmi bajok feloldhatóak, a szellem feleletképes az emberi-nemzeti sors, az élet és a történelem kérdéseire. Nem veszítette még el érvényességét az újkori modell, az, hogy a tudás emberében, mint az ismeretek, a jövő hordozójában egy-egy korszak jobbítására való szellemi-etikai igénybejelentés összpontosul. És ezért elég szilárd volt az értelmiség megbízotti helye, az a szerepe, hogy – mint Németh írta – a szellem és a tömeg, illetőleg a tömeg és a szellem közötti kapcsolódást biztosítsa.

Eltelt egy fél évszázad. A történelem menetének előreláthatóságára, a társadalmi haladásra, az igazság birtokolhatóságára alapozott eszmetanok és felfogások összeomlottak. Az egyetemes tudás birodalma már a század közepén megingott, a tudás eljutott önmaga korlátainak beismeréséhez. Természetesnek ítéltetik meg, hogy bizonyos fogalmakat, argumentációkat és hívószavakat, amelyek egy korábbi korszak tényvilágából születtek meg, másfélék váltják fel. A szellem a keresés útonlétében új eseményekkel ütközik, és új szótárakat keres a kifejezésükre.

De vajon mi a konzekvenciája a változások sorozatának egy, a diszciplinakon túli és feletti kifejtésre? Ez a másik kérdés, amivel szembe kell néznünk. Ugyanis Németh a tudományról, a kultúráról, a művészetről vallott felfogását nem rendszertant alkotva, hanem a szabad és csapongó műfajban, az írói esszében fejtette ki.

Ezt mérlegelve nem állhatunk meg az esszéről szóló közhelynél, hogy ugyanis kísérlet, illetőleg személyes műfaj. Végére is a szellem teljesítményei többnyire mindig kísérletek és személyesek. Az esszé legfontosabb vonásai között az újabb szakirodalom lényegesnek tartja – azon túl, hogy az ismert rendszereken kívüli tudást próbálja kitapintani – azt is, hogy az emberi megismerés és cselekvés változatait nem szétartó kiteljesedésükben és végeredményükben, hanem születésük egymáshoz sokkal közelebb lévő állapotában nézi. Lényeginek tartja azt is, hogy eközben a megismerést és önmegismerést együvé kapcsolja. De van az újabb szakirodalomnak még egy, a Németh-esszéírása, eszméinek vizsgálatára is rendkívül gyümölcsöző gondolata. Eszerint az írói esszé rendelkezik azzal a képességgel, hogy írója felismerheti és kivallhatja benne mindazt, ami alkatában, meditációiban úgy csap össze, hogy a küzdelem nyomán megvilágosodik saját maga eszméinek, vágyainak, érzéseinek és tetteinek nem egyszer kibékíthetetlen ellentéte.

Németh László tudományos, kulturális és művészettelfogását vizsgálva ezért együttesen kell tekintetbe vennünk az ő saját kora történeti és értelmezési horizontját, illetőleg azt a törekvését, hogy – mint minden jelentős művész – az önmegismerést tekintette a világmegismerés kiindulópontjának.

Önök itt ma nyolc előadást hallanak Németh László univerzumának különböző birtokrészeiről. Örömrökre szolgál, hogy a legismertebb Németh-kutatók mellett ma újabb öt olyan tudósprofesszort köszönhetünk az előadók között, akik a magyar szellemi élet jelentős képviselőiként bekapcsolódnak a Társaság munkájába.

Németh tudomány-, kultúra- és művészetfelfogásában közösen és együtt van meg, térbeli horizontalitásként az állandóság, az időbeli vertikalitásként a változás. Az állandóság az, amit ő kifelé fordulva már harmincévesen így fogalmazott meg: az ember nem nyomhatja el magában az egész iránti felelősség érzését. A változás az, amit befelé nézve öregkorában Bartókhoz való viszonyáról szólva így fogalmazott meg: „Bár húszéves koromban láthattam volna őt olyasformán, mint most.” Állandóság az élethez, a világhoz, önmaga igényéhez és felelősségtudatához, erkölcsiségéhez való viszonyában. Változékonyság a „módszerének” szigorodása, és horizontjának formaváltásai nyomán, az önmagán átlényegített új és új jelenségekhez való viszonyában.

Az állandóság jeladó harsonája az *Új enciklopédia*. Azt hirdeti: vissza a teljességhez, ami szétfoszlóban van. Hálókat kell szőni, mert aki nem egységben látja és értelmezi a világot, az semmit sem lát és semminek a megértésére nem alkalmas. Enciklopédistává képezte és szenvedte magát egy olyan korszakban, amelyben ugyan Ady nyomán azt vallották a legjobbak, hogy „minden egész eltörött”, s amelyben az európai gondolkodók legjelesebbjei is inkább játékosan, illetőleg nosztalgikusan idézték már csak meg az egész áttekinthetőségének realitását. Németh azonban azzal a *hittel* és becsvágygal alapozta meg vállalkozását, hogy átlényegítette minden munkáján: amit 1931-ben írt „egy világképteremtő enciklopédizmus számára... kedvezőbb az éghajlat, mint harminc-nyolcvan évvel ezelőtt”.

Tudomány- és kultúraszemléletét is ebből a meggyőződéséből bontotta ki. Huszonhárom évvel később Váráshelyen összefoglalta az újabbkori történelem elemzése során kialakult felfogásának két saroktételét, hogy rájuk építhessen egy harmadikat, mint végkonklúziót. A természettudományok – megmozgatva a korokat, a gondolkodást – a jelenségek mechanikus lefolyásának bővületével kihívták az „emberi függetlenség, az akarati szabadság érzetét hordó tudatnak s az erre építő erkölcstannak” az ellenállását. Első tétele: a racionalizmus okszerűsége és a megszámlálhatatlan változatot produkáló emberi természet között föloldhatatlan az ellentét. A technikával szövetkezett természettudományok vívmányaival együttjáró derűlátás, annak a tudata, hogy „az emberiség sikeres, az életet könnyebbé tevő útra lépett”, előhívta az arisztokrácia, a jólét vadaskertjéből kizártak politikai és világnézeti földrengéseket hozó törekvéseit, amelyek beválthatatlan igényeket tűztek maguk elé. Második tétele: a szabadság és egyenlőség együttes megvalósulásának megoldhatatlansága.

Elmondhatjuk: két, mindmáig érvényes felismerés. Ezekre építi rá – érzékelve és elemelve a század kaotikus folyamatait – azt az önmaga számára is előírt feladatot, hogy ha a fogalmak zűrzavara ilyen nagy, akkor a káoszból kell létrehozni a század egységét. Kizárólag ezen az úton oldható fel, mondja, az újkori ember skizofréniája, amely azzal indult, hogy a szárnyat bontó ész és a hit viaskodni kezdett egymással.

Tehát a világkáoszban is egységben tartás, megoldástalálás, feladatvállalás, szintézis. Miközben negyven év alatt hű marad ehhez a nézőponthoz, rendkívül sok új jelenséget ismer fel és igazítja hozzájuk világszemléletét. Jól látja ezt Grezsa Ferenc, akinek kiemelkedő kutatási eredményei többnyire csak a Németh műve körüli „vele vagy el-lene” ellentétpár szempontjából kaptak elismerő értékelést. Grezsa nagyon lényegbevágót vett észre, amikor az egységen belüli rapszodikusságokat, változásokat értelmezve leírta: „ami Németh László világnézetének alakulását illeti, iránymódosulásokban, fordulatokban gazdagabb, mint erkölcsi gondolkodása”.

A szintézis vágya, az eseményeknek a szellem által való befolyásolhatósága, a történeti folyamatok generálhatósága, a linearitás hite a történelemszemléletében is jelen

volt. Az általa megújíthatatlannak tartott kapitalista, és az általa folyamatosan bíralt szocialista társadalmi kereteket egyaránt elutasítva olyan szintézisre jelentette be igényét, amelyben a két irány java, a szocialista eszme lényege és a nyugati civilizáció eredményei összpontosulnak. Ismerte Huizinga felfogását arról, miszerint a történelem alakulása úgy megy végbe, hogy az egy korábbi korban élő ember számára mindig elképzelhetetlen marad. Ám őt jobban lenyűgözte Keats Hyperionja nyomán az a pillanat amikor a káoszból kivillanó fényben a Minőség és a Mindentudás istennője ama szigeten párbeszédet folytat.

De az egységre törekvő szellem elmemunkáját, s ezzel kapcsolatban minőségelvét, minőségyszocializmusa tételeit az ő saját korának horizontján belül kell értelmezni. Nem vetíthetjük fél évszázadra vissza azt, amit a horizont szélesedése, a módszer szigorodása ma számunkra már megmutat. Az akkor még elképzelhetetlen, egyszerre globális és komplex újabb folyamatok, az elektronikus-audiovizuális-informatikai univerzum kialakulása, mindezek mögött az új centrumok-félperifériák és perifériák mozgása, egymáshoz való viszonya az ezredfordulón más irányokat ad. Az emberiség létkérdéseire megoldásképtelen két társadalmi formációból valamiféle lineáris szintézissel nem fölözhető le az eredményeik habja egy új formáció számára. És ahhoz is már új korszakunk új felismerései kellenek, hogy lássuk: amiként minden létrejövő struktúra, úgy az államberendezkedések, a társadalmi formációk is olyan lényegiségek, amelyek nem kiindulóerőik egyenesvonalú kombinációiból, hanem azok ütközései nyomán kialakuló új megoldásokból és kényszerűségekből tevődnek össze.

Az állandóság és a változás együttesen jellemzi kultúra- és művészetfelfogását is. Ingázott a görögök és a huszadik századi modernitás, a magyar középkor és a tizenkilencedik századi orosz prófétizmus között. Eszményét az antik mintából formálta ki: a kultúra nem ismerethalmaz, hanem erkölcsi-nemzeti szokásjog, gondolkodásmód, izlés. A teljességre függesztett elvet és az új hatásokat befogadva önmagát is felülbíró rugalmasságot jól mutatja a Bartók művéhez való viszonya. Első közelítésében még a távolságról számol be. Mint mondja, nem akar a Bartók modellje szerinti nagy író lenni, ugyanis Bartók *visszanyúl* és az elolvadó paraszti kultúrára épít, ő előretör, és számára a jövő a nemzet, elsősorban az értelmiség. Egy évtizeddel később úgy látja, hogy ez a különbségtevés hibás volt, de még elfogadja azokat a nézeteket, amelyek szerint Bartók *akkor* még – 1954-ben – formalistának számított. Egy újabb évtized múltán: „ha ma írnék róla, tán nem is a kompozícióról beszélnék, azt annyi kiváló munka teszi fölöslegessé azóta, hanem Bartókról, az értelmiségi emberről. Ma, mikor társadalmunk nagy része értelmiségivé válik, nem lenne fölösleges megmutatni: mi volt ebben a tiszta, munkás, fegyelmezett, szenvedélyes emberben, ami, ha tehetségben nem is érünk föl hozzá, mindnyájunk előtt mintává teheti.”

Ugyanilyen személyes közelítésekben és változatokban formálódik esztétikája. Horizontja alatt megfér egymással a húszas-harmincas évek magyar népisége és Proust, Virginia Woolf, Pirandello modernitása. Kitérők, homályok, ezeknek önfelülbírálatát kísérik művészetfelfogásának változásait a sokféleség kultúráját valló szintézisig. Megőrizve a nemzeti szerepvállaló irodalmi eszméjéhez fűződő kötöttségét, rámutat irodalmunk – mint mondja – „viszonylagos gondolatszegénységére”, annak okaira és arra, hogy ez miképpen zárja el az európai hatásoktól.

Az, amit nemzedékéről szólva ír, meghatározza a ma már továtűnő modernitáshoz való viszonyát. A mi nemzedékünkben – mondja – volt „valami eleve eltökélt szkeptikusság, s a nyugati törekvéseket sem kísérte egy időn túl annyi figyelemmel,

hogy (mint azt Bartók megtette, s Ady próbálta) a modern törekvések „és a maga magyar terhe között kapcsolatot létesítsen... fiatal prózaíróként én is megismertem a nyugati próza merész kísérleteit”, ám folytatja nemzedéktársaival együtt, annyira „a tájékozódás és tájékoztatás, apostoli ébresztés munkájára adta magát, hogy... a megoldatlan feladat újabb évtizedekre megoldatlan maradt”.

Az értelmiségi ember bartóki modellje mellett termékeny változatként ekkor már bűvöletben tartotta a Gandhi-modell, korábban a Galilei- a Tolsztoj-komplexuma, csakúgy, amiként a fényes „görög övtől” a Maculay-műhelyig terjedő változat. Ezeket a nem egyszer egymástól távoli, akár ellentétes modelleket az fűzte össze, amit összefoglalóan az értelmiség „szószólói” szerepének mondhatunk. Tocqueville – akinek gondolataival Németh foglalkozott – rámutatott arra, hogy ez a szerep a francia forradalmat megelőzően alakult ki, illetőleg a hatására terjedt el. Az az igény hívta életre, hogy az állam és a társadalom között szisztematikusan lezárt csatornákat az értelmiség szerepvállalásával lehet felnyitni. A filozófusok, az írók, a humán értelmiség politikai szerepvállalásának ugyanúgy megvoltak a pozitív, mint aztán a szereptévesztések miatti negatív, és a politikai kultúrát deformáló hatásai. Tocqueville szerint a negatívum abból állt, hogy a megoldások tényszerű lehetőségei helyett elvont elvekkel foglalkoztak, s az illúziók felé sodródtak, a továbbiakban pedig a hatalmi harcok hatásai alá kerültek. Arra viszont már Németh mutatott rá öngyötrő meditációiban – mindenekelőtt *A történelem eszközei* című esszéjében –, hogy mindez miféle megromlásokkal jár.

Az eszmetanoknak a világ, az emberi élet kérdéseire adott feleletképtelensége mára leértékelte az értelmiség szerepét. Nyugaton a korábbi értelemben vett értelmiség eltűnése már be is fejeződött. Kiderült, hogy az ember a rendelkezésére álló tudással nemcsak megoldani, de enyhíteni sem képes az új globális problémákat, a társadalom bajait, a gyűlölködést, az etnikai ellentéteket, azokat a gazdasági folyamatokat, amelyek egyre több régiót tesznek vesztesé a centrumok és perifériák átrendeződésében. Mindez nálunk is radikális konzekvenciákkal jár. Miként világszerte, elveszítették hatásukat a politikai döntésekre a szellemi ajánlatok, a kulturális tradíció.

De Németh László még egy olyan korszakban vázolta fel az értelmiségi társadalomnak, a minőség offenzívájának ideálképét, amikor az élet talányos alternatíváinak dinamikát tudott adni hívószavaival. Akkor állította középpontba a szintézisre, a megoldásokra törekvő géniuszt, amikor a magyar szellemi élet ugyan elég erősen lemaradt már az európai megközelítésekről, ám azért Hamvas Béla például leírta már, hogy a történeti időben nincsenek alapvető megoldások. A válságfilozófiák uralták az európai szellemet, de mégis azok a hosszú évtizedek, s még egy ideig a későbbiek is be voltak oltva a várakozással, a legnemesebb elképzelésekkel, amelyek mélyén az a gondolat munkált, hogy a nemzet, a régió, Európa életében muszáj valamilyen, az emberiség sorsát jobbra fordító változásnak történnie, s ennek az útirányát az értelmiségnek kell érzékletessé tenni milliók számára.

Azt hiszem, Németh Lászlónak, mint minden jelentős művésznek, az Ember és a Föld viszonyának megismerésén és a számára kitüntetetten fontos szerepvállaláson túl azonban mégiscsak önmaga megismerése, illetve – mint mondani szerette – a saját magával való rendbenlét volt a legfontosabb. Műfajára talált ehhez az esszéiben. Nemcsak azért, mert az ismert tudományos rendszereken túli tudást kívánta érvényesíteni. Azért mindenekelőtt, mert az általa művelt esszé alkalmas volt arra, hogy felismerje és kivallja eszméinek, érzéseinek, vágyainak és tetteinek nem egyszer egymást kizáró ellentéteit is. Ezek úgy voltak beleírva egyéniségébe és sorsába, amiként az általa egyszerre

csodált és elutasított André Gide-ben felfedezte az alkat két ellentétes, mégis összeműködő tendenciáját, amelyeket ő a fölhajtás sebességének, s a földneheztség gyorsulásának nevezett. És annak, hogy így fejtette ki eszméit, van még egy következménye: csak prekonceptiók árán lehetett és lehet ezekből az esszékből bárki részéről zárt, tudományos, filozófiai, esztétikai rendszereket rekonstruálni. Tudjuk, hogy fél évszázadon át az ilyen prekonceptiók terhelték meg műve egyértelmű elutasítóinak és értelmezés nélküli apologétáinak megközelítéseit.

Most pedig arra a kérdésre kell válaszokat találni, hogy a megváltozott korszak megváltozott értelmezési keretei között a társadalom- és természettudományokkal, a kultúrával, a művészetekkel foglalkozó elgondolásainak gazdag gyűjteményéből melyek a ma is élők. A válaszokért rendeztük meg tanácskozásunkat. Önökkel együtt feszülten várom, mit mondanak erről előadóink.

IN MEMORIAM PLOHN JÓZSEF